

Türk Mitolojisinde Erlık Han ve Tarihsel Dönüşümü

İrfan Polat*

52

İslamiyet'ten öncesi Türklerin Şamanlığa bağlı bir mitolojik sisteme göre yaşadıkları, bilinen bir olgu hâline gelmiştir. Bu olguda üç katmanlı bir dünya anlayışına sahip olan Sibirya Türklerine göre Üst Dünya'nın hâkimi Tanrı Ülgen, Alt Dünya'nın hâkimi ise Erlık Han'dır. Orta Dünya ise insanların yaşadığı bir yerdir. Ancak Erlık Han, etimolojik ve mitolojik açıdan kötü bir varlık değildir. Bilinenin aksine insanların saygı duyduğu, "ata" olarak adlandırdıkları, insana ruhunu veren, dünyaya yaratan/yaratmaya katkı sağlayan, ille şamanın kendisi veya şamanların atasıdır. Bazı inanışlara göre şamana ilk tefini/davulunu O vermiştir. İnsanların çocuk sahibi olmasını sağladığı gibi ölüm sürelerini de o belirler. Dolayısıyla yaşam ve ölüm döngüsünü de elinde tutar. Ayrıca çoğu zaman Tanrı Ülgen ile kardeş olduğu hatta onun büyük kardeşi (ağabeyi) olduğu da ifade edilir.

Bu yazının amacı, tarihsel seyir içerisinde Erlık Han'ın yerini ve önemini araştırmak, onun "Orta Dönem Türk Mitolojisi" olarak adlandırdığımız dönemde Tanrı vasıflarını sergilediğini gözler önüne sermektir. Dolayısıyla bu vesileyle de Türk Mitolojisi Tarihi araştırmalarında yeni çalışmalara öncülük edebilecek bazı veri ve bulguları paylaşmak olacaktır.

Giriş

"Er abka barmış. Tagda kamılmış. Tengride Erklig tir.

Ança bilingler: Yabız ol."

Adam(in biri) ava gitmiş. Dağda (yürürken) düşmüş. Kudretli (Tanrı) göklerde, der. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.

İrk Bitig, (Tekin 2017: 20; 28)

Mistikliğin tarihindeki sürekliliğe bir çare bulmanın yolu zordur. Şamanlık sadece mistiklik tarihinde tutmuş olduğu yer için önemli değildir. Şaman toplumun ruh sağlığının korunmasında da önemli bir rol oynamıştır. Şamanlar, kötü ruhlarla ve kara kuvvetlerle savaşın galipleridir. Onlar, sadece kötü ruhlarla ve hastalıklarla savaşmamışlardır; uğursuzluk getiren kötü sihirbazlarla da savaşmışlardır. Asya Şamanlığında gördüğümüz, kargı, kalkan, ok ve kılıç sembeleri, insanlığın gerçek düşmanı olan kötü ruhlarla savaşmanın gerekli vasıtalarıdır. Genel olarak diyebiliriz ki, Şamanlık hayatın, sağlığın, doğurganlığın, Işıklar Dünyası'nın, ölüme, hastalığa, kısırlığa, felaketlere ve Karanlıklar Dünyasına karşı korunmasıdır. Şamanlığın evrensel ve çok önemli olan yanı onun, "kötülüklerin gücüne" karşı savaşıdır. İlkel toplumlarda Şamanlığın neyi temsil ettiğini anlamak kolay değildir. Her şeyden evvel, kötü ruhlarla ve kara kuvvetlerle sarılmış insanlığın yalnız olmadığının teminatıdır Şamanlık. Tanrılara ve doğaüstü güçlere sunulan dualardan ve kurbanlardan başka, dünyada « sihirler alanında « uzman olan, ruhları gören, gökyüzüne çıkıp tanrılarla buluşan ve yer altına inip kötü ruhlarla, hastalıklarla ve ölümlerle savaşan insanların varlığı demektir. Şamanın toplumun ruh sağlığını korumadaki rolü, her şeyden evvel şuna bağlıdır: Toplumun insanların birisi, yani kendi cinslerinden birisi olan Şaman, görülmeyen dünyada yaşayan ruhlar

(*) Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Halkbilimi A.B.D., irfanpolat@yyu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-9870-5951>

tarafından bir tehlike yaratılırsa, böyle tehlikeli zamanlarda, kendilerine yardım edilecektir. Bu, gerçekten ne kadar ferahlık ve güven verici bir duygudur ki, toplumun üyelerinden biri, başkalarının göremediği şeyleri görebilmekte ve doğaüstü dünyasından güvenilir haberler getirmektedir.

Bundan başka, Şamanın görülmeyen dünyalarda seyahat etme yeteneği ve tanrıların, ruhların, devlerin ve ölenlerin ruhlarını görebilmesi, kesinlikle ölüm hakkındaki bilgimize katkıda bulunmuştur. Mitoloji ve ölüm törenlerinin yaygınlığı hakkındaki bilgilerimiz Şamanın kendinden geçme hallerinin sonucudur. Bu coşku anında Şamanın ziyaret ettiği yerleri ve öteki dünyalarda karşılaştığı kişileri, ya bu coşku anında veya hemen ondan sonra, bütün incelikleri ile Şaman kendisi anlatmıştır. Böylece bilinmeyen ve dehşetli korkutucu ölüm dünyası, Şamanın anlatması ile bir biçime girer, belli çerçeveler içinde düzenlenir, sonunda belli bir yapıya kavuşur ve insanlar tarafından kabul edilir, benimsenir hale gelir. Zamanla, ölümler dünyasının olağanüstü kişileri görünür hale gelirler; bir biçim içinde belirirler; bir kişilik hatta bir hayat hikâyesi sergilerler. Ölüm Dnyası, böylece yavaş yavaş bilinir hale gelir ve nihayet ölüm, ruhsal kişiliğe bir geçiş töreni olarak algılanmaktadır. Türk Mitolojisinin bu tabii, işlevsel ve anlaşılabilir doğasında genelde ölümün, özelde ise tüm felaketlerin kaynağı olarak bilinen varlık, Erlik Han'dır.

Erlik'in etimolojisine ilişkin veriler ve kimi kaynaklarda Tanrı olarak geçen varlığın kültürel arka planı oldukça dikkat çekicidir. Türk dilinin eski dönemleri üzerine çalışmalarıyla tanınan Sir Gerard Clauson, *erk*'in iki temel anlamı olduğuna dikkat çekmiştir: "(I) birinin idaresini diğerlerine dayatma gücü olan yetki, (II) herhangi birinin iradesinden etkilenmeksizin karar verme özgürlüğü olan "özgür irade" ve "özgürlük". *Erk*'in olgunluk, yaşlılık, güç ve kudret anlamlarına geldiğini de vurgulamak gerekir (Clauson 1972: 220).¹ Ancak burada not düşülmesi gereken konu

tarihi kaynaklarda *tanrı, tengri, tenger, tenri, tengere* vb. varyantlarıyla karşımıza çıkan ve genel kaniya göre "yaratıcı" anlamına gelen sözcüğün, tarihsel süreçte gök, gökyüzü, mavi gökyüzü, cennet; herhangi bir kişiliğe sahip olmayan ve mitik bağlamda "saygı duyulan" veya "tapılmayan kutsal" gök anlamlarında kullanılmasıdır. Benzer bir kullanımı Kızılderililerin güneş için de kullanıldığı dikkati çeker (Clauson 1972: 523-524; Powell 1891). Dolayısıyla yukarıda İrk Bitig'den alınan bölümde esas Tanrı'nın Erlik olduğu, tengri adınınsa gök anlamında kullanıldığı düşünülür.

Yazının ilerleyen aşamalarında da görülebileceği gibi Erlik'le ilgili inanmalar genellikle köken konusunda Moğollara kadar götürülmektedir. Bu dönemde Erlik'in tıpkı bir Tanrı (yaratıcı ile tanrı kavram birbirine karıştırılmamalıdır) hüviyetinde bulunduğu ve Geç Dönem Türk Mitolojisinde de bu durumun yansımalarının sürdürüldüğü ileri sürülebilir.

Erlik ve sözcüğün etimolojisine ilişkin en ilginç bilgilerden birisi de Macarca ve sözcüğün Macar varyantı ile Sümerce arasındaki münasebete dayalıdır. Macarcada karşımıza *ördög* olarak çıkan sözcük, anlamı itibarıyla şeytan demektir ve Toth'a göre de kökeni Sümercedeki U-dug'a dayanmaktadır (Toth 2007: 118).² Ancak sözcüğün Sümerce u-de, u-du-ga³ kelimelerinin sırasıyla ışık, aydınlık; sihirli, şanslı talihli anlamlarına geldiği (Aydın 2013: 727) göz önünde bulundurulunca Erlik'in tarihsel süreçte büyük bir değişime uğrayarak hami (himâye eden, koruyan) ve kutsal bir varlık olma sıfatını kaybettiği ileri sürülmelidir. Nitekim ileride de ele alınacağı

- (1) İslamiyet'ten önce ve ihtimal ki Geç Dönem Türk Mitolojisinden önce (bugünkü adıyla Türk Şamanlığı) hami bir ruh olan Al Kans'nın da (kari) olgun, güçlü, yeterli anlamlarına geldiği ve Erlik'in Erken Dönem mitoloji çağında gökle ilişkilendirilen kutsal bir varlık olarak değerlendirilmesi bu bağlamda örtüşür. Bu durum Türk Mitolojisinin tarihi yazmak açısından oldukça dikkat çekicidir.
- (2) Sümercede tanrı kelimesinin diğer ile karşılandığını ve "er" kelimesinin de yine Türkçeye paralel bir biçimde şiddetli, güçlü anlamlarına geldiğini hatırlatmak gerekir (Aydın 1320; 205). Etimolojik verilerin anlatı, inanış ve uygulamalarla örtüştüğü noktalar ilerleyen bölümlerde ele alınacaktır.
- (3) Buryatlar ve Kalmukların kadın büyücülere *Udugan* adını vermesi de burada dikkate alınmalıdır. Aşağıda da belirtileceği üzere Buryatlar ilk Şamanın kadın olduğuna inanırlar.

gibi kültürel varlık da bunu destekler. Ayrıca Erlik'in mitolojik arka planı göz önünde bulundurulduğunda Sümerce *ar* sözcüğünün de parlamak, aydınlatmak, parlak gibi anlamlara gelmesi de manidardır (Aydın 2013: 84). Hami ruhların bu özelliklerini kaybedebildiklerine ilişkin etimolojik verilerden bir diğeri de "bogd", "bogu" kelimeleri ve yüzyıllar içerisinde yaşanan anlam kaymasıdır.

Kısacası aşağıda Türk kültürünün eski dönemlerinde Erlik Han'ın kutsal bir varlık, Tanrı ve yaratıcı özelliklerinin göze çarpacağı gibi, Türk dilinin eski dönemleri de bize benzer işaretleri sunar.

Yaratıcı ve İlah Olarak Erlik Han

Türk Mitolojisinin en önemli karakterlerinden biri olan Erlik Han ile ilgili genel bilgiler, Ülgen öncesi veya sonrası yahut Orta Dönem Türk Mitolojisi veya Geç Dönem Türk Mitolojisi olmak üzere kronolojik olarak değerlendirilebilir. Buna göre Orta Dönem Türk Mitolojisi'nde Erlik Han, karakteri itibarıyla kutsal olmanın yanında iyidir ve yaratıcı özelliği taşır. Geç Dönem Türk Mitolojisinde Erlik, *Dualistik Dünya Görüşünün* etkisiyle tamamıyla kötü, aşağılanabilir, kandırılabilir veya yaratıcı özelliklerinden arındırılmış bir vaziyette ele alınır.

Anohin'in *yek kara tös, menfur, nefret uyandıran, kara temel* adlarıyla da anıldığı bildirildiği Erlik, insanlar ve hayvanlara ağır hastalıklar ve felaketler verir. Kendisine kurban verilmesi için insanları sürekli çeşitli sıkıntılara sürükler. Kimi zaman insanları ölümle cezalandırır ve Alt Dünya'ya götürerek hizmetçisi yapar. Ona adanan kurbanlar zayıf ve hasta olur, çünkü Erlik'in kandırılabilceği düşüncesi oldukça yaygındır. Atletik vücutlu, kaşları ve gözleri kara, dizine kadar uzanan sakallı, tokmak çeneli, boynuzlu ve boynuzları ağaç köklerine benzeyen, kıvrıkcık saçlı, azı dişlere benzeyen bıyıklı, sarkık kulaklı olarak tasvir edilir. Dünyayı ayakta tutan Kavak Ağacının kökleri onun sarayına kadar

uzanır ve sarayı (örgöö) kimi anlatmalara göre kara çamurdan, demirden veya bakırdan yapılmıştır. Bu saray, insanların gözyaşlarının birleşerek dokuz nehri ve bu dokuz nehrin de *Toybodım* nehrini oluşturduğu yerdedir. Nehrin üzerinde at kılından bir köprü vardır. İnanişe göre Erlik, kanlı yemeklerle beslenir ve akciğer kanı içer (Anohin 2006: 5-6). Karunovskaya'nın tasvirleri Erlik'in yaşadığı yer bağlamında betimleyicidir: *'Alt Dünya'da ne güneş ne de ay vardır. Orada dağlar, yosun tutmuş geniş bataklıklar, insan gözyaşları ve tesadüf eseri ölenlerle kendini öldürenlerin kanlarından oluşmuş göller ve geçmek için tek bir at tüyünden köprüsü olan yosun tutmuş kara sulu dipsiz göl vardır.'* (Alekseyev 2013: 70)

Yukarıda Erlik'in fiziksel özellikleri anlatılırken dinler tarihi açısından çok kritik bir noktaya temas eden bir özelliğinden bahsedilmiştir: Erlik, zoomorfik (hayvan şeklinde) bir görünüme sahiptir: Boynuzları vardır ve ağaç köklerine benzer. Ancak Erlik'in aksine Ülgen'in hiçbir zoomorfik özellik sergilemediği, bilakis antropomorfik (insan şeklinde) bir görünüme sahip olduğuna inanılır (Anohin 2006: 5; 11). Bu, ikisinin mitler tarihi açısından aynı dönemde ortaya çıkmadığını gösterir ki, sonuç kısmında bu konu detaylı olarak ele alınacaktır.

Bilindiği gibi Altay Türkleri arasında anlatılan ve Türkiye sahasında da en çok bilinen *Yerin Yaratılışı (Yerding Pütkeni)* miti, Wilhelm Radloff tarafından aktarılmıştır. Görüleceği gibi söz konusu metin pek çok açıdan geç bir dönemin izlerini taşır:

"Evelce ancak su vardı; yer, gök, ay ve güneş yoktu. Tanrı (Kuday) ile bir "kişi" vardı. Bunlar kara kaz şekline girip su üzerinde uçuyorlardı. Tanrı hiçbir şey düşünmüyordu. "Kişi" rüzgâr çıkarıp suyu dalgalandırdı ve tanrının yüzüne serpti. Bu "kişi" kendisinin tanrıdan büyük olduğunu sandı ve suyun içine dalıverdi. Su içinde boğulacak oldu; "Tanrı, bana yardım et!" diye bağırmaya başladı. Tanrı "yukarı çık" dedi, o da sudan çıkıverdi. Tanrı şöyle buyurdu:

"sağlam bir taş olsun!" suyun içinden bir taş çıktı. Tanrı ile "kişi" taşın üzerine oturdular. Tanrı "kişi"ye: "suya dal, oradan toprak çıkar!" dedi. "Kişi suyun dibinden toprak çıkarıp onu tanrıya verdi. Tanrı bu toprağı suyun üzerine atarak "yer olsun (yer bütsün)!" dedi. Böylece yer yaratılmış oldu. Bundan sonra Tanrı yine "kişi"ye: "suya dal, toprak çıkar" dedi. "Kişi" suya daldı ve "ben kendim için toprak alayım" diye düşündü, iki eline toprak aldı; bir elindeki toprağı, kendi başına iş gürmek düşüncesiyle ağzına soktu. Tanrıdan gizlice yer yaratmak istiyordu. Bir elindeki toprağı tanrıya verdi. Tanrı bu toprağı saçtıverdi, kayı yer meydana geldi. Deminki "kişi"nin ağzında gizlediğı toprak da büyümeğe başladı. Nefesi tıkanıp boğulacak, ölecek oldu. Tanrıdan kaçmağa başladı. Fakat nereye baksa tanrıyı yanında buldu. Boğulmak üzere iken "A Tanrı, gerçek tanrı, bana yardım et!" diye yalvardı. Tanrı ona "Ne yaptın? Ağzına toprak saklayım diye mi düşündün? Bu toprağı ne için gizledin?" diye sordu. O "kişi" cevap verdi: "Yer yaratayım diye toprağı ağzımda gizlemiştim." Tanrı ona "at ağzından o toprağı!" dedi. "Kişi" toprağı atıverdi. Bu topraktan küçük küçük tepeler meydana geldi. Bundan sonra Tanrı şöyle dedi: "İmdi sen günablı oldun, bana karşı fenalık düşündün. Sana itaat eden halkın (sanga bakkan albatıng) düşünceleri dahi fena olacaktır. Bana itaat eden halkın düşünceleri arı, temiz olacaktır; onlar güneş görecekler, aydınlık görecekler. Ben gerçek Kurbustan⁴ adını almışumdur. Senin adın ise Erlik olsun, günablarını benden gizleyenler senin halkın olsun; günablarını senden gizleyenler benim halkım olsun!" dedi. (Radloff 2008: 203-204)⁵

Lvova ve diğerleri tarafından Verbitskiy'den aktarılan şu mit de Hristiyanlık ile Budizm etkileri içermektedir notuyla paylaşılmıştır:

"Hiçbir şey olmadığında, ne gök, ne yeryüzü varken sadece Ülgen vardı (Oyroçça-Kurbustan Aakay). O dolaşırdı, uçsuz deniz üzerinde ve duracak bir yer bulamıyordu. O zaman içinden bir ses: 'Aldında tut, aldında tut.' Ödünden tut, ömünden tut. Ve bu sözleri söy-

leyip ellerini uzatıp önünü yakaladı. Eline sudan çıkan bir taş geçti. O, oturup taşa söylemeye devam ediyordu: 'Aldında tut, aldında tut!' ve ne yaratacağını nasıl yaratacağını düşünüyordu. Birden sudan Ag-ene (beyaz ana) çıkar ve der: 'Yaratmak istediğın şeyi söyle sadece' Ettim, pütüdep (yaptım, gerçekleşti öyle olsun, Etkenim, pütneri dep, (yaptığım olmazdı) deme. Bunları söyleyip Ag-ene kayboldu ve bir daha kimseye görünmedi. ... Ülgen kendinde düşü hissetti ve dedi: 'E! Er pütsin, er pütsin!- O! Yeryüzünü yarat, yeryüzünü yarat!' ve yeryüzü oluştu. Ülgen, 'Aldında tut, aldında tut' demeye devam ederek yukarı baktı ve: 'E! Tengere pütsin, tengere pütsin- O! Gökleri yarat, gökleri yarat' ve onun sözlerinden gök meydana geldi. İşte böyle Ülgen bütün yaratıkları yarattı ve 'üç büyük balık üzerinde' denizde yüzen yeryüzünü sabitledi." (Lvova ve diğerleri 2013a: 25-26)

Kumandılar arasında dikkati oldukça çeken ve yukarıda bahsi geçen Orta ve Geç Dönem Türk Mitolojisi arasında geçiş miti sayılabilecek bir anlatı dikkati çeker. Mite göre Erlik bir zamanlar Orta Dünya'da yaşar ve Ülgen'in cezalandırdıklarını yerken, cezalandırmadıklarını da yemeye başlar. Bunun üzerine ilk Şaman onu Orta Dünya'dan kovar (Aleksyev 2013 73).

Fakat Türk Mitolojik sistemine göre Erlik tamamıyla kötü bir varlık değildir. İnanişâ göre Erlik, kurban almaz veya sunulan kurbandan memnun kalmazsa hastalık, felaket ve ölümler gönderir. Tam aksine memnun kaldığında ise insanları rahatsız etmez ve çocukları korumak için yardım gönderir (Aleksyev 2013: 68). Dolayısıyla bu görüş, mitolojinin doğasına daha uygundur. Nitekim mitolojide saf kötülük ve düalizm, oldukça geç bir dönemde ortaya çıkmıştır. Erlik, kimi zaman kötü ruhların gazabından

(4) Kurbustan'ın tarihi ve mitolojik derinliği bir kitap hacmindedir bkz. Hümmüz, Hormos, Ormos, Ahura-Mazda. Orta Asya'da ortaya çıkmış oldukça ve tarihte derin izler bırakmış bir anlatı geleneği. Lakin bu çalışmaları gerçekleştirirken köken arayışından önce diğer kültürlerde de yer alan bütün malzemeyi değerlendirmek ve sağlıklı bir sonuca varmak gerekir.

(5) Anlaşılabilirlik ve metnin sadeliği açısından Yerding Pütkeni adlı mit, bu eserden alınmıştır.

insanları korumak ve orta dünyada düzeni tesis etmek amacıyla oğullarını da gönderir (Anohin 2006: 8). İnanışa göre Erlik'in oğulları evleri kötü ruhlardan korurlar ve her kabilenin koruyucu olarak kabul ettiği bir veya iki oğul bulunur. Çocuk sahibi olmak isteyenlerin Umay'a adak adamaları gibi Teleütlerin Erlik Han'dan çocuk istedikleri ve istekleri gerçekleşirse çocuğun Erlik'ten doğduğuna inanırlar (Harva 2014: 285; Alekseyev 2013: 72). Ayrıca kağanlara aklı, olgunluğu ve hâkimiyeti; halka ise güçlü kağanları bahşeden Erlik'tir. Kağana karşı suç işleyenleri cezalandırdığı gibi askeri ve devlet sorunlarını da çözer (Lvova ve diğerleri 2013b: 158). Bu bağlamda Erlik, bir bakıma Orta Dünya'da adaleti de sağlamaktadır. Bir başka deyişle yeraltına hükmeden korkunç şeytan anlayışından çok, hükmeden ve düzenleyen Tanrı anlayışına daha yakındır.

Bazı Altay mitlerinde Erlik ile Ülgen kardeş; bazılarında ise Erlik, Ülgen'in büyük kardeşidir. Beraber insanları yargırlar. Kumandı inanışlarında da benzer bir şekilde Ülgen, Erlik ve Kagır Han'ın [Kayra] kardeş oldukları söylenir. Erlik, çoğu zaman kararları yerine getiren bir işlev üstlenir. Kaçınlar de Erlik'in yaratılıştaki payı olduğuna inanırken, Sagaylar onu *Ada* (Ata) olarak da çağırırlar. Teleütlerin Erlik'e Âdem adını verdikleri ve aynı zamanda ilk insan olarak kabul ettikleri de bilinmektedir.⁶ Şorların geleneksel dünya görüşünde Erlik ve Ülgen tamamıyla (güç anlamında) eşittir. Tuvalılar, aktarılanlardan farklı olarak dağ iyelerine de Erlik adını verirler. Buryatlarda dikkati çeken oldukça farklı ve ilginç bir inanış bulunur: Diğer toplulukların aksine Buryatlar kötü varlıkları doğuya, iyi varlıkları ise (yön itibarıyla) batıya koyarlar (Harva 2014: 132; 286, Alekseyev 2013: 61; 67; 75-76; 78). Bu durum Erlik Han ve onunla ilişkili inanışların Sibiryaya sahâsı kaya resimlerinde de yer alan "güneş baba", "güneş ata" (bkz. Görsel 1 ve 2) döneminden arta kaldığına ilişkin arkaik bir iz olabilir.⁷ Anohin tarafından nakledilen bir Şaman du-

ası, antropogoni (insanın yaratılışı) bakımından oldukça kıymetlidir:

<i>Albımmla albırbagan edem.</i>	<i>Akılsız başımla akılsızlık etmedim.</i>
<i>Adam Ülgen yayap koygon ede.</i>	<i>(Böyle) beni babam Ülgen yarattı.</i>
<i>Obım pıla optolbogon ede.</i>	<i>Riyakârlık etmedim,</i>
<i>Adam Erlik yayap koygon ede.</i>	<i>(Böyle) beni Babam Erlik yarattı.</i>

(Anohin 2006: 100-101)

Ülgen ve Erlik arasındaki ilişki ve genel olarak Türk Şamanlık panteonu döneme ve coğrafyaya dayalı olarak birtakım farklılıklar gösterir. Klyaştorniy'in eski Türk yazıtlarını incelemesi sonucunda vardığı sonuç, bu doğrultuda oldukça önemlidir: "*Tengri 'insanların yaşam sürecini belirler', ancak insanoğlunun doğumunu Umay'ın, ölümünü ise Erlik'in elindedir.*" Ayrıca Klyaştorniy, Erlik'in bir Tanrı olduğu sonucuna kesin olarak varmıştır (Lvova ve diğerleri 2013c: 79).⁸ Potapov'un Hangaalov'dan aktardığına göre Erlik, veya Erlen-Han (kimi kaynaklarda Erlik'in oğlu) gök kökenli bir tanrıydı ve eskiden göklerde yaşadığına inanılırdı. Ona sadece kötü tanrı ve ruhların hizmetkârı olan kara Şamanlar ayin düzenlerlerdi. Bu Şamanlar Erlen-Han'ın yanında eğitilirdi ve yine öldükten sonra onun yanına giderlerdi (Potapov 2012: 301). Fakat bu yazıda ifade edilen Erlik'in yalnızca bir Tanrı olması değil, daha erken dönem mitolojik inanışlarda "iyi" bir Tanrı olmasıdır.

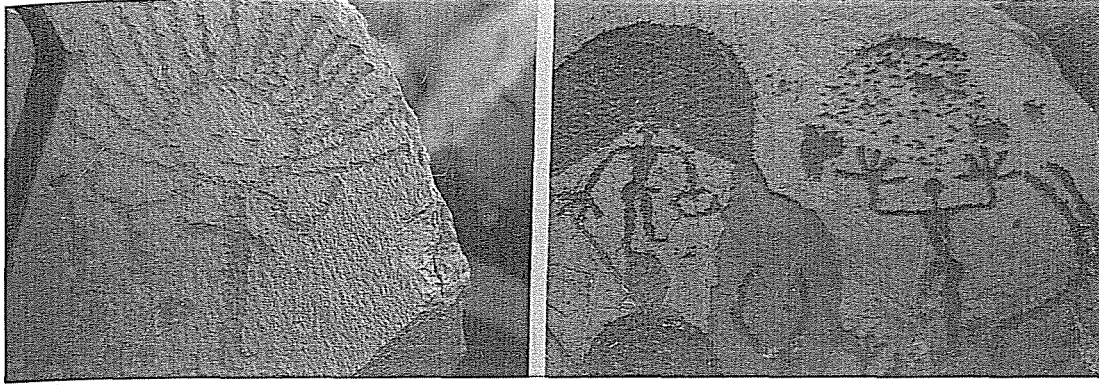
Altay Tatar boylarında ise Erlik aynı zamanda ölüm meleği olarak da anılır ve kişi öldükten sonra bir müddet daha ölenin evin-

(6) Harva'ya göre bu teogonik sistem Hint mitolojisinden kalmaz. Bkz. Yama. Ancak Harva, bu adlandırmanın Sibiryaya sahâsına mahsus olup olmadığına değinmez. Üstelik bu adlandırmaya (Sibiryaya sahâsında) nadiren rastlanır. İleride de görüleceği gibi Erlik, "baba" veya "Ada" (Ata) olarak çağırılır.

Ayrıca Teleütlerde yeni doğan bebekle ilgili Âdem'den (*Erlik'ten*) yaratılmış da denilir (Lvova ve diğerleri 2013b: 25).

(7) Polat, İrfan (Yazın Aşamasında). Antik Topluluklarda Dünyanın Sonu İle İlgili Görüşler.

(8) Ayrıca can verip can almak Sibiryaya sahâsında ip bükme ve ip kesme de (sırasıyla Umay ve Erlik) ilişkilendirilir. Bu sebeple "iğ" aynı zamanda doğum ve ölümün de sembolü sayılır. Dolayısıyla Türkiye sahâsı anlatmalarında sıkça karşımıza çıkan yamyam veya ölü eti yiyen "İğci Baba" da bu bağlamda araştırılmalıdır. Bkz. Polat 2020.

Görsel 1. Güneş başlı insan petroglifleri (kaya resimleri), Saymaltaş, Kırgızistan (Somuncuoğlu 2011: 363).

Görsel 2. Güneş başlı insan petroglifleri, Saymaltaş, Kırgızistan (Alyılmaz 2016 242).

de kalır (ikamet eder) (Harva 2014: 231). Fakat Erlik'in panteondaki yeri bununla da sınırlı değildir. Bir Altay mitine göre Erlik, ilk yaratılışta insana ruh verendir.⁹ Bu mitin bir başka varyantına göre Tanrı çok sayıda insan yaratmıştır ve bedenlere Tanrı olmadığı bir anda Erlik ruh verir (Harva 2014: 93-94; Potapov 2014: 206).¹⁰ Dikkati çeken, daha önce de bahsedildiği gibi Tanrı adı yerine Ülgen

adının geçmemesi, hatta Erlik adının nispeten daha eski metinlerde göze çarpmasıdır. Kısacası Erlik Han, insanların saygı duydukları, görüleceği gibi "Ata", "baba" olarak adlandırdıkları kutsal bir varlıktır. Her şeyden önce insana ruhunu vermiş, dünyanın yaratılışında dahi rol oynamıştır. Ancak dünyanın yaratılışı ve Erlik'in ona katkı sunmasıyla ilgili metinler daha yeni olmalıdır. Nitekim Erlik görünüş olarak da hayvana benzer özellikler sergiler ve bu durum dinler tarihi açısından daha erken bir döneme işaret eder.

Aksine Ülgen'in tamamıyla insan görünümünde olması, Erlik'in hastalık, devlet yönetimi gibi doğrudan insan hayatını ilgilendiren çok ciddi konularda söz sahibi olması "şeytan" adlandırılmasıyla ve mitolojinin doğasıyla tamamıyla aykırıdır. Çünkü Erlik bunun yanında çocuğu olmayanlara çocuk *kut*'u dahi verir ki, araştırmacılar çocuksuzluk motifinin Türk anlatı sistematığında ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu anımsadıklarında, Erlik'in yeri de anlaşılır olacaktır.

Erlik Han'ın genel olarak insanlardan tek beklentisi kurban vermeleridir. Sibiryaya

(9) Bu nedenledir ki kimi Sibiryaya topluluklarında ona "Özöp tını bigütkan" hayat için rubu biçen adı da verilir (Lvova ve diğerleri 2013a: 127).

(10) Bir başka anlatıma göreysen Erlik, "bunların tamamı benim olacak" demiş ve bedenlere ruhu üflemiştir (Lvova ve diğerleri 2013b: 90). Bu anlatımların Tevrat tesiriyle ortaya çıkmış çeşitli varyantları da bulunmaktadır ancak bu etki oldukça bariz olduğu (yasak meyve, yılan, kandırma vd.) ve bu etkiyle ortaya çıkan anlatılarda farklı motifler bulunmadığı için yer verilmemiştir.

sahasının beslenme alışkanlıkları, ekonomik sistemi ve sosyal bir motif olarak “kurban” konusu Erlik’in tek beklentisi olarak ele alındığında aslında toplumsal bir dayanışma ve yardımlaşmanın yansıması olarak da ele alınabilir.ysn

Buraya kadar Erlik Han ile ilgili anlatılanlar, Anohin’in kaydettiği şu bilgilerle mukayese edildiğinde Türk Mitolojisinin net bir geçiş dönemi yaşadığı ve bu geçiş döneminde Erlik’in ciddi anlamda değersizleştiği bir inanç sistemi ortaya çıkar:

“İnsanlar Erlik’e karşı böyle saygısızca davranmakla kalmıyor, daba ağrını, fazlasını da yapıyorlar. Örneğin ona sık sık zayıf, hatta hasta hayvanları kurban ediyorlar. İyi töşler şerefine kesilen kurbanların derilerini özel yapılan kazıklara astıkları hâlde, Erlik’e verilen kurbanların derilerini asılı olarak bırakmayıp evlerine götürüyorlar. Taylga olarak adlandırılan kurban sunma mekânının yapımında kullanılan ağaç ve kurbanlığın parçalarının asıldığı direk ve kazıkların bile kötü nitelikte, eski ve eğri büğrü olanlarını seçerler. Gelecekte Erlik’in aç gözlülüğünü azaltmak için bir çare olarak taylgayı bazen onun korktuğu kuşburnu ağacının (tozonok) ya da akdikenin (pele) yanında ayıldan uzakta, en az saygı duyulan kuzey tarafta (arka yanı), çöp ve leşlerin atıldığı yerde kururlar.” (Anohin 2006: 5)

İlk Şamanın Ortaya Çıkışı, Şamanlığa Seçiliş ve Erlik Baba¹¹

Bilindiği gibi Türk Şamanlığında bir kişinin Şaman olabilmesi üç esasa dayalıdır: 1. Şamanın hastalık çekmesi (bu hastalık olağanüstü varlıklar tarafından Erlik’in yönlendirmesiyle bulaşır). Bir başka ifadeyle Erlik, Şaman olacak kişiyi seçer ve hastalık bulaştıran varlıkları seçilmiş kişiye yönlendirir. 2. Kişi, olağanüstü varlıklar üzüt, iye vd. gibi varlıklar¹² tarafından sürekli olarak Şaman olmaya zorlanır. 3. Kan bağı.¹³ Bir başka ifadeyle Şaman olabilecek kişinin ailesinde daha önce Şamanlık yapmış birinin olması gerekir. Ölen ata-Şamanın ruhu (üör)¹⁴ kan bağı olan kişiyi böylelikle Şamanlığa davet eder.

Bu üç maddeyle alakalı şunlar söylenebilir: 1. Şaman, törenini tamamlayıp Şaman olduktan sonra yardımcı hayvanlarını Erlik’ten alır [bazı inanışlara göre soyundan geldiği Şamanın yardımcı ruhlarını alır]; Şorların geleneksel dünya görüşlerine göre, uygun adayı Erlik’in yardımcı ruhları bulur ve seçilen kişinin yanına hastalığı bulaştırması için başka bir ruhu gönderir. Bu inanışın oldukça benzerini Sagay, Tuva ve Şorlarda da görmek mümkündür. (Lvova ve diğerleri 2013c: 109; 138). 2. Maddeyle ilgili ise şunlar söylenebilir: Şamanlığa seçilmiş kişinin arasında kan bağı bulunan ata (ruh) Şaman tarafından Şamanlığa davet edilmesi bir yana, özellikle hastalığı bulaştıranın ve hastalığa sebep olan ruhların yaratıcısının Erlik olması Şamanlığa ve Türk Mitolojik sisteminin tarihsel olarak sınıflandırılması ihtiyacını da beraberinde getirmektedir. Nasıl seçilirse seçilsin, belli bir eğitim ve öğretim almadan Şaman olunmaz

(11) Erlik’in “baba”, “ata” ve “reis” olarak adlandırılmasına Radloff şu yorumu getirir: “Takip edilen zavallı insan kalbi bu Erlik’ten nasıl korkmasını? Çünkü bütün kötülük ondan gelir: o insanı günaha sürükler, ona hastalığı musallat eder, ölümü göndererek onu yakınlarından ayırır. Bir yümde anormallik, hayvan hastalığı ve fakirlik gibi şeylerin hepsini de Erlik gönderir. Bu yüzden insan için Erlik’i daima saymaktan, ona baba ve reis demekten ve bol kurban takdim ederek kendisine kazanmaktan daba mübim bir vazife olamaz.” (Radloff 1956: 14)

(12) Fuzuli Bayat, içerdığı motifleri itibarıyla çok da eski olmayan bir memoratu şöyle aktarır: “Aklımı kaybedip acılar çektiğim zaman, her gece bir kadın rüyama girip bana şöyle derdi:

- Ben senin atan olan Şamanların koruyucu rubucuyum. Onlara kamlık etmeyi ben öğrettim. Şimdi de sana öğreteceğim. Büyük Şamanların hepsi öldüğü için, hastaları iyileştirecek, onların derilerine ilaç olacak Şaman kalmadı. Sen, Şaman olmalısın.

Sonra:

- Ben seni seviyorum. Benim kocam yok. Sen benim kocam ol, ben de senin karın olayım. Ben, sana kamlık etmene yardımcı ruhlar vereceğim. Sen, onların yardımı sayesinde derilere derman olacaksın. Ben de, sana bunu öğreterek yardımcı olacağım. İyileştirdiğimiz adamlar bize yemek verecekler, dedi.

Ben ondan korkup, geriye çekildim ve isteğini reddettiğim zaman bana:

- Eğer beni dinlemez ve istediklerimi yapmazsan, sana yazık olur. O zaman ben, seni öldürürüm, dedi.

Bunları söyledikten sonra, kadın bana doğru geldi. Ben, şimdi onunla, kendi karımla yaşadığım gibi yaşıyorum ama çocuğumuz olmuyor.” (Bayat, 2004: 69).

(13) Eliade bu durumu “babadan oğula geçme” şeklinde ele alsada, “kan bağı” ifadesi gelenekle daha uyumludur (Eliade 1964 260-262).

(14) Yakutlara göre zeka özürlü çocuklar, intihar edenler, cinayete kurban gidenler ve büyücülerin ruhları üör’e dönüşürdü. Üör’lerin en güçlüsü ile ölen Şamanların ruhları olurdu (Aleksyev 2013: 83). Kişinin kendi isteğiyle Şaman olması gibi bir yol daha bulunur ancak geleneğe göre bu Şamanlar çok kıymetli sayılmaz, ölüp dirilmek/ruhun kaldırılması ritüelini yaşamazdı. İnanışa göre aday Şaman, usta olmadan önce ölü ve eti Orta Dünya’da yaşayan hastalık bulaştıran ruhlar (Yakutlarda abaası,) arasında paylaşılarak yenirdi. Şamanın etini hangi ruh yerse, Şaman da o hastalıkları tedavi edebilirdi. Türklerin geleneksel dünya görüşüne göre hastalıklar, işbu ruhların insanın “kut”unu yemesiyle meydana gelirdi.

ve böyle insan Şaman kabul edilmezdi. Bu eğitimin iki yolu vardır: Ya kendinden geçmeler, esrime ve düş görmeler yolu ile bu eğitim elde edilir veya Şaman adayına bir insan tarafından geleneksel bir eğitim verilir. Bu iki yolla, ya ruhlar tarafından veya yaşlı bir Şaman tarafından verilen eğitim, mesleğe giriş (initiation) töreni sayılmaktadır. Bazen bu tören açık ve özel bir törendir. Ama bu törenin yapılmaması Şamanın mesleğe girmesini önlemez. Yani, Şaman adayı gördüğü bir düşle veya içine düştüğü esrime haliyle de mesleğe girmiş sayılırdı. Böyle düşler ve kendinden geçmeler sinirsel rahatsızlıkları ve ruhsal sorunları olan genci Şaman yapardı. Bu yollarla Şaman olan insan, hayatta yeni bir yol izleyecektir. Ona, Şamanlık gücünü veren genellikle kendi Şaman Atasının ruhudur. Böylece, Şamanlığın atalara tapma kültü ile bağlantılı olduğu ortaya çıkar. Bu Ata-Şaman da kendi gücünü, dünya yaratıldığı zaman göklerdeki ruhlardan almıştır. Bu Ata-Şamanlar gerçekten atlarına binip gökyüzünde uçar ve daha başka kerametler gösterirlerdi (Eliade 1964: 260- 282).

Konu ilk Şamanın ortaya çıkması olduğunda, Sibiryaya sahası anlatmaları oldukça geniş fakat belirli motifler etrafında şekillenen ve nihayetinde Erlik'e bağlanan bir anlatı dünyasına evrilir. Buryatlar arasında anlatılan bir mite göre ilk Şaman Kara-Girgen (bazı metinlere göre Kara-Girgen yerine Bürked¹⁵), gücünün sonsuz olduğunu söyleyince Tanrı da onu sınava çeker. Tanrı, genç bir kızın ruhunu bir şişenin içine kapatır ve şişeyi de parmağıyla tıkar. İlk Şaman olan Kara-Girgen, davuluna binerek göğe yükselir ve örümceğe dönüşerek¹⁶ Tanrı'yı yüzünden sokar. Tanrı elini şişeden çekince de Şaman, kızı alarak kaçar. Bu olaydan sonra Tanrı, Şamanların gücünü azaltır. Anlatının bir başka varyantına göre Ülgen, Erlik'i Alt Dünya'ya kovunca o da insanlara ayın yapmayı öğretir (Eliade 1999: 94; Lvova ve diğerleri 2013c: 126).

Yakutlar arasında anlatılan bir mit Buryatların anlatısına bir bakıma benzerdir. İnanışa göre gururlu ve kibirli olan ilk Şaman, Tanrı'nın daha yüce olduğunu kabul etmez. Tanrı, Şamana haddini bildirmek için onun üzerine alev gönderse de, ateşin içinden bir kurbağa çıkmış ve kötü cinler bu kurbağadan türemiştir. Daha sonra da kötü cinler, erkek ve kadın Şamanlarını doğurmuşlardır (Eliade 1999: 94).

Bayat'ın aktardığı bir bilgiye göre Moğol mitlerinde Erlik Han, bazen Han Garide adlı devasa bir kuşa dönüşür (Bayat 2017: 23).¹⁷ Hint mitolojisinde de Garuda adıyla karşımıza çıkan bu kuşun çoğunlukla kartal başlı bir insan olarak tasvir edilmesi de tesadüfi değildir. Garuda'nın yanında, Altay Türklerine göre Alt Dünya'da yaşayan Arba/Arva/Arbav/Arbiş adıyla bir canavar bulunur. Arba'nın görevi, Alt Dünya'ya yaptığı seyahatler esnasında Şamanı Yutpa adlı varlıkla beraber korumaktır (Harva 2015: 405). Soruların inanışlarına göre ise kartal figürü Erlik'in oğluyla ortaya çıkar (Alekseyev 2013: 117).¹⁸ Şamanın ilk ortaya çıkışıyla ilgili mitler bağlamında değerlendirildiğinde yeryüzünden inen kartalın Şamanların babası olarak ortaya çıkması/kartalın bir kadınla beraber olarak Şaman neslini meydana getirmesi de yine

(15) Bürküt Ata. Ayrıca Bürküt'ün Kırgız hükümdarları, aşıklık geleneği ve efsaneler üzerine etkisi için bkz. Beydilli 2004: 116; kültür coğrafyasında kartal sembolizmi ve yayılım alanları için bkz. Ögel 2014.

(16) Şekil değiştirme motifi Sibiryaya sahası destanlarında en çok rastlanan motifler arasındadır. Alp ve Şaman tipi arasındaki bağlantı, bir başka ifadeyle alpin Şamana dönüşme süreci oldukça dikkat çekici bir konudur. Bu bağlamda destanlara yönelik tanım ve özelliklerin sınıflandırılmasıyla alakalı bir çalışma, tarafımızdan hazırlanmaktadır.

(17) Bayat'ın sözünü ettiği Moğol miti şöyledir: *Ülginçtir ki Moğollar arasında anlatılan bir anlatıda Losy adında bir dev ve şeytani bir yılan dünyanın altındaki okyanusta yaşamış. Zehrini dünyaya püskürtüp insanların ve hayvanların soyunu kurutmak istemiş. Tanrının isteği üzerine kabraman Otsbirvani deniz yaratığıyla kavgaya tutuşmuş ama gücü, canavarı alt etmeye yetmemiş ve neredeyse canavarın eline düşecek duruma gelmiş. Durumu fark edince dünyadan kaçıp Sumer dağına yükselmiş ve güçlü Garide kuşuna dönüşmüş. Kuş donundayken canavara tekrar saldırmış, kafasını pençeleriyle kavramış, onu dünyanın etrafında üç defa çevirmiş ve nihayet kafasını büyük bir taşla ezmiş. Söylenenlere göre dev yılan o kadar büyükmüş ki başı dünya-dağı büyüklüğündeymiş. Vücudu kafasının üç katıymış ve kuyruğu hâlâ okyanusun içindeymiş.*" (Holmberg 1964: 345)

(18) Anohin'in verdiği bilgiye göre Ülgen'in oğullarından birinin adı da Kara-Kuş'tur. Ancak bu motifin ilk başta Erlik Han ile ortaya çıkmış olması daha muhtemeldir (Anohin 2006: 13).

Erlık Han'ın Şamanların atası olduğuna dair inancı tazeler.¹⁹

Öte yandan Erlık Han'ın Şamanların atası olması inancı, beraberinde "ak" ve "kara" veya "manyaksız" (*manjak*) ve "manyaklı" Şaman ayrımını da beraberinde getirmiştir. Nitekim Sibiryaya sahasında yer alan genel görüşlere göre ak Şamanlar, Ülgen'e hizmet eder ve manjak adı verilen özel kübbeyi giymezler. Bunun aksine Erlık Han'a hizmet eden Şamanlarsa "kara" olarak adlandırılırlar. Oldukça geniş bir coğrafyaya yayılan Türk kültüründe, bu durumun istisnaları elbette mevcuttur. Kara Şamanlara ilişkin olumsuz bir düşüncenin varlığı ve bu düşüncenin daha sonra ortaya çıkmış olması Harva tarafından şu şekilde izah edilir: "*Kara Şamanlara yakıştırılan olumsuz düşünceler, muhtemelen sonraki dönemlerde bu halkların inanışlarına hâkim olan bir dünya görüşünün eseridir.*" (Harva 2014: 390) Dolayısıyla sonuç kısmında da etraflıca değinileceği gibi Türk Şamanlığının kendi içerisinde teogonik bir dönüşüm geçirdiği ve bu dönüşümün izlerinin "geçiş" anlatı, inanış ve uygulamalarına çok net bir şekilde yansıdığı ifade edilebilir. Ancak yine de yakın zamana ait ak ve kara, Yakutlar arasındaki ifadeyle "aşağı" ve "yukarı" Şamanlarla ilgili bir miti aktarmakta fayda vardır: "*Aşağı cinler tarafından yaratılmış olan Şamanlar "aşağı Şamanları", yukarı cinler tarafından yaratılanlar da "yukarı Şamanları" dırlar. Aşağı Şamanlarını aşağı cinleri borular vasıtasıyla besledikleri özel beşiklerde,²⁰ yukarı Şamanlarının ruhları ise özel yuvalarda (kuş yuvaları gibi) yetiştirdiklerini anlatıyorlar.*" (Ksenefontov 2011: 86)

İlk Şamanın adı Buryatlar arasında Kara-Girgen iken, Altaylılara göre Yangara'dır. Alekseyev, kelimenin anlamı dolayısıyla (kara inanç / Yangara) ilk Şamanların Erlık'e hizmet eden kara Şamanlar olduğunu iddia eder. Tuhafır ki Şamanlığın ortaya çıkışıyla ilgili olarak anlatılan bu metinlerin içinde Erlık adı yer alırken Ülgen adı yer almaz ve onun yerine genellikle "Tanrı" adı kullanılır.

Buryatlar arasında anlatılan bir başka mite göre Şamanlık insanlara tanrıların müsaadesiyle bir kartal tarafından verilir. Buna göre ilk Şaman, ağaç dibinde uyuyan bir kadinken, anlatının başka bir varyantına göre kartal kadınla çiftleşir ve kadın, ruhları görmesi üzerine Şaman olur. Anlatının Çirkin tarafından aktarılan varyantında ise tanrılar doğuda, kötü ruhlar batıda yaşarlar. Hastalıklar ve kötülükler dünyayı sarınca tanrılar önce kartalı gönderirler. Fakat insanlar kartalın dilini anlamayınca kartal, bir kadınla birlikte olarak Şaman neslini meydana getirir. Yine Eliade'nin verdiği bilgilere göre Turukhansk Yakutlarında kartal, ilk Şamanın yaratıcısı olarak değerlendirilir. Kartalın "yüce varlık", yaratıcı, "ışığın yaratıcısı" olarak adlandırılması da tesadüfi değildir. Üstelik *axis mundi*'nin (yerin öbeği, Türk kültüründe dünyayı ayakta tuttuğuna inanılan, genellikle kavak ağacı) en üst dallarında çift başlı bir kartalın bulunması, kartalın çocuklarının da ruh-kuşlar olarak tasavvur edilmesi ilginçtir. Erlık ve Ülgen'in "denk", "kardeş" veya "iki yaratıcı" olmasına değinildiği gibi Yakutlarda "ışığın yaratıcısı" olarak da bilinen kartalın gökteki sarayında sekiz dallı bir Huş Ağacı bulunur. Bu ağacın dallarında da yaratıcının çocukları bulunur. Ayrıca Yakutların geleneksel dünya görüşüne göre *Hotoy (xotoy) ayı* (Kartal ayı) üst dünya *abaas*larından sayılır ve Yakut boyları ile kartalların atası olarak görülürdü (Alekseyev 2013: 41; Çirkin 2018: 332; Eliade 1999: 96).

Altay destanı Maaday-Kara'nın giriş kısmında ihtişamı anlatılan Kavak Ağacının (altın/gümüş/demir kazık veya tirek, bay terek/tirek) ortasında da birbirine eş iki kara

(19) Ancak unutmamak gerekir ki, belirtilenlerin tam zıddı inanışlara da Türk dünyasında rastlanır. Mesela Kumandılara göre Şamanlar Ülgen tarafından, insanları Erlık'ten korumak amacıyla yaratılmıştır (Alekseyev 2013: 133). Fakat bu ve benzeri inanışların sayısı çok değildir ve Türk Mitolojisi bir bütün olarak ele alındığında bu gibi inanışların sonradan ortaya çıkmış olması daha muhtemeldir.

(20) Aynı motife Altay destanlarında da rastlamak mümkündür. Buna göre yurdu yağya uğrayan (talan edilen) Maaday-Kara, oğlu Kögüdey-Mergen'i, dört kayın ağacının öz suyuyla beslenecek şekilde yerleştirir. Kögüdey-Mergen, daha sonra Altay sahibesi (iyesi) tarafından büyütülüp yetiştirilir. Buna ek olarak Altay destanlarında ölüp dirilen veya yaşam otunu bulan alp sayısı da az değildir. Bkz. 16. Dipnot.

kartalın bulunduğu, tırnaklarının elmas gibi olduğu ve göğün dibini koruduklarını da anımsamak gerekir (Eliade 1999: 95)²¹:

<i>"Ceti üyeli temir terek tal</i>	<i>Yedi budaklı demir kavağın</i>
<i>Ortodo</i>	<i>ortasında</i>
<i>Eki tüney kara mürküt bar boluptır.</i>	<i>Birbirine eş iki kara kartal</i>
<i>Tırmaktarı almış keptü,</i>	<i>Tırmakları elmas gibi,</i>
<i>Tınıştarı salkın keptü.</i>	<i>Nefesi rüzgâr gibi.</i>
<i>Üç teñeri ol tübinle,</i>	<i>Üç kuşak göğün derinliklerinde,</i>
<i>Ay kanattu kuş ötkürbes,</i>	<i>Ay kanatlı kuş uçurtmazlar,</i>
<i>Üç Altaydın ol sırtıla</i>	<i>Üç kuşak Altay'ın üzerinden</i>
<i>Ayrı sandu aň ötkürbes.</i>	<i>Yabani hayvan geçirtmezler.</i>
<i>Teñeri tübi tozuuçız</i>	<i>Göğün dibini koruyan</i>
<i>Eki kara mürküdüm</i>	<i>Bu iki kara kartalım</i>
<i>Temir terek tal ortogo</i>	<i>Demir kavağın ortasında</i>
<i>Uyalanıp şakşıp edip ol oturdi.</i>	<i>Yuvalanmış bağırsırlar.</i>
<i>Alıp keler alıs colın</i>	<i>Alpler karanlık yollara sapmasın</i>
<i>Añday bergen,</i>	<i>diye kollarlar,</i>
<i>Kezer keler kezem colın</i>	<i>Kahramanlar çıkmaz yollara</i>
<i>tozry bergen</i>	<i>dalmasın diye nöbet tutarlar,</i>
<i>Ay kanadı ak bulutry,</i>	<i>Ay kanadı ak bulut gibi,</i>
<i>Eki kara mürküdüm</i>	<i>Bu iki kara kartalım</i>
<i>Altay üstü toozuuçız</i>	<i>Altay'ın koruyucusu</i>
<i>Emdi boldry bu kanayttı.</i>	<i>Kol kanat gererler."</i>

(Gürsoy-Naskali 2015: 35-36)²²

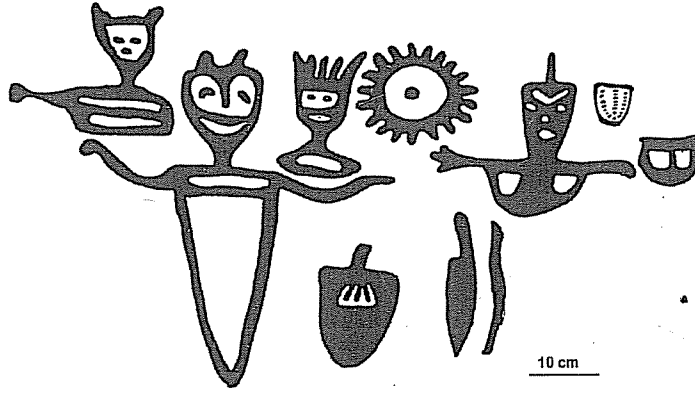
İnanışa göre Erlik, günahından dolayı kovulduktan sonra kendi göğünü ve yerini yaratmıştır. Halkı çoğalmadığı için dünyası boş kalmıştır. Kendine demircilik malzemelelerini yaptıktan sonra ilk ve her vuruşunda kürümes-besi (pırtak-neme veya kara-neme²³) yaratır. Kumandı efsanelerinde dağ ve orman iyelerinin Alt Dünya ve demircilikle ilişkilendirildiğini de hatırlatmak gerekir (Lvova ve diğerleri 2013a: 128). Keza Yakutlara göre kartal da demircilikle ilişkilidir ve demircilerin de Şaman'la aynı kökten geldiği bilinir. Bunun yanında genel Sibiryaya inanışlarında Erlik'in ilk demirci olduğu, Şaman metinle-

rinde de Erlik'e "baba" denilerek demirciliğine vurgu yapılması ve Erlik'in iyeleri demirciliği sayesinde yarattığına ilişkin inanışlar da bulunur (Lvova ve diğerleri 2013c: 106; 162; 200; 2013a: 128).²⁴ Erlik ve iyeler arasındaki ilişkiyi gösteren şu mit, Türk Mitolojisi tarihi ve Erlik'in yeri bağlamında oldukça değerlidir. Nitekim Erlik gökten düşmüş; bir başka ifadeyle göksel ve kutsal oluşunu kaybetmiştir. Tanrı kelimesinin aynı zamanda gök anlama geldiği ve daha önce de belirtildiği gibi "yaratıcı" anlamına sonradan kavuşması gibi Erlik de mitik dünyadaki değer dönüşümünü bu minvalde yaşamıştır. Bir başka ifadeyle, Tanrı'nın şeytana dönüşme süreci başlamıştır.

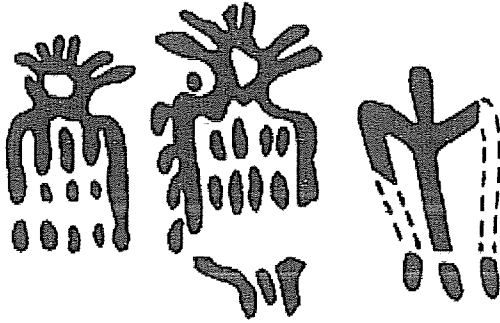
"Erlik gökten indirildikten sonra toprağa düştü. Erlik'in hizmetkârları onun peşinden dolu ve yağmur gibi dünyaya döküldüler. Kimisi suya indi ve su-eezi (su sabibi) [su iyesi] oldu, hazıları taşla düştü ve taş-eezi (taş sabibi) oldu, dağa inen tuu-eezi (dağ), ormana düşen ağaş-eezi (orman, ağaç), eve düşen uy-eezi (ev), evcil hayvanlara düşen ise mal-eezi, düz toprağa düşen de yer-eezi oldu. Onlar hayvanlara, balıklara, kuşlara ve tüm canlı ve varlıkların üzerine düşüp onların sabibi, yani iyesi oldu." (Lvova ve diğerleri 2013a: 104)

Eliade bu konuda "Sibiryaya balklarına göre, ilk Şaman bir kartaldan doğmuştur ya da en azından meslek eğitimini ondan almıştır"

- (21) Bununla beraber Türkiye sahası masallarında kara kuş, kartal veya daha bozulmuş varyantlarında zümrüdü anka adıyla rastladığımız kuşun alt ve üst dünya arasında seyahat edebildiğini de belirtelim. Kartal, çift başlı kartal vd. benzer motiflerin yalnızca İslamiyet öncesi değil, İslamiyet sonrasında da pek çok kültür sahasında kendisine yer bulması da bu bağlamda dikkati çeker. Türk kültüründe kartal sembolizmiyle alakalı birtakım çalışmalar yapılmış olsa da, burada yalnızca çok genel bilgi verilmiş ve bu bilgiler Erlik'le sınırlandırılmıştır. Öte yandan konuyla ilgili daha derin ve kitap hüviyetinde çalışmaların gerçekleştirilmesi gereklidir. Ayrıca bkz. Roux 1998 ve 2005.
- (22) Dünya ağacının tepesinde veya ortasında tüneyen kartal motifi sanılanın aksine daha yaygındır. Harva'nın verdiği bilgilere göre Eski Perslerde, Hint etkisini taşıyan Orta Asya efsanelerinde, İzlanda mitolojisinde de benzer motiflere rastlamak mümkündür (Harva 2014: 65). Ancak bu motiflerin menşei (kaynağı) ve yayılım alanlarıyla ilgili daha tutarlı değerlendirmelerde bulunmak eldeki verilerle pek mümkün değildir.
- (23) Kürümes-besi: Kötü şey. Kara neme (kara şey) adı, bazı Sibiryaya topluluklarında doğrudan Erlik için kullanılan bir sıfattır. Bu sıfat, genellikle Erlik'in adının telaffuz edilmek istenmediği zamanlarda da kullanılır.
- (24) Erlik gibi demircilik kültürünün ve Şamanların atası olan bir varlığın, Ülgen'le beraber dünyayı ve kendine ait varlıklar yaratması göz önünde bulundurulduğunda altın/gümüş/demir kazuk, bay terek/tirek, gümüş/altın direk (axis mundi)'nin varlığıyla Erlik arasındaki ilişki yeniden değerlendirilebilir. Ancak mitolojide bununla ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu, axis mundi'yle ilgili anlatımların daha erken bir döneme tekabül ettiğine işaret edebilir.

Görsel 3. Kanatlarını açmış uçmaya hazırlanan Şaman petroglifleri, Maya Nehri, Yakutistan (Rozwadowski 109).

Görsel 4. Kuş kostümüyle donanmış Şaman petroglifleri, Tokka Nehri, Yakutistan (Rozwadowski 106).

62

(Eliade 1999: 97) diye ekler. Diğer taraftan ilk Şamanın Erlik olmasına ilişkin bir Altay inanışında, Tanrı Ülgen, yazı yazmanın ve bilgeliğin koruyucusu olarak karşımıza çıkar. Bazı anlatılarda ise ilk Şaman tefi,²⁵ Erlik'in yardımıyla yapılmıştır. Türk Şamanlığında kartal ve genel olarak da kuş motifinin en yaygın kullanıldığı alanlardan biri de Şaman kostümleridir. Şamanın alt-üst dünya arasındaki geçişlerini ve gücünü temsil eden kartal, Şamanın kostümüyle benzemeye çalıştığı bir hayvan olarak karşımıza çıkar. Prokofyeva bu konuda "kam kıfayetinin semantiği tektir. Kam kostümü yabancı hayvan ve kuş sureti oluşturma amacındadır. Yabancı hayvan sureti daha eski, ilk başlangıçtaki surettir; kuş sureti ise daha geç dönemde ortaya çıkarak yerleşmiştir" (Prokofyeva 2014: 103) ifadelerini kullanır. Kartal

veya kuş, Türk Şamanlığında yalnızca Şamanın benzemeye çalıştığı göksel ve kutsal bir varlık olmanın yanında, Şaman davulunda da dünya tasvirlerinde sıkça kullanılır (bkz. Görsel 3 ve 4).

Tunguzlar arasında anlatılan bir mit, Erlik Han'ın adının yer almadığı bunun yerine doğrudan "şeytan" ifadesi-

nin kullanıldığı bir dünya görüşüne sahiptir, dolayısıyla nispeten daha yakın zamana ait bir metindir. Buna göre ilk Şaman, doğrudan şeytanın yardımıyla Şaman olmuştur ve Şaman, çadırın tepesinden uçup gitmiş, daha sonra kuşlarla birlikte geri gelmiştir.²⁶ Literatürde boğa, gelincik, geyik, kurt ve yılanın da bazı Türk boyları tarafından "ata" olarak kabul edildiğine ilişkin anlatımlar bulunsa da, bu anlatımların kartal sembolizminde olduğu kadar detaylı olmadığı, en azından sözlü anlatım geleneğinde (bu tarz mitleri) tespit etmenin zor olduğunu söylemek mümkündür. Bu inanış ve anlatımları derinleştirmek amacıyla karşılaştırmalı mitoloji çalışmaları gerçekleştirmek, Sibiry'a'nın muhtelif yerlerinde bulunan kaya resimlerini incelemek ve Ülgen-Öncesi Dönem Türk Mitolojisinin beslendiği kaynakları ve muhtevasıyla alakalı yeni bir yaklaşım ortaya koymak daha yerinde olacaktır.

Sonuç

Her şeyden önce Erlik'in "mutlak" kötü olarak ele alınması tarihsel açıdan yan-

(25) Sibiry sahası Türk inanışlarında davul veya tef, Şamanın ve Şamanlığın en önemli unsurudur. Öyle ki Şaman, atalarından veya Erlik Han'dan kalan yardımcı ruhlarını davuluna işler; ayinlerde Alt veya Üst Dünyalara davuluna binerek seyahat eder; günlük hayattaki ritüelleri/ayinleri esnasında da davulunu kullanır.

(26) Aşağıda ele alınacak olan kartal, kuğu, vd. kuşlar ile Şaman kostümünün tasarımı bu bağlamda dikkatle okunmalıdır.

lıdır. Çünkü Erlik, zoomorfik (hayvan şeklin-
de) bir görünüme sahiptir ve bu özelliklere
Tanrı Ülgen'de rastlanmaz. Belirtildiği gibi
o, bir insana benzer. Kudretli özelliklerinin
dışında fiziksel olarak bir aşırılık taşımaz.
Onun aksine Erlik, atletik vücutlu, kaşları
ve gözleri kara, dizine kadar uzanan sakallı,
tokmak çeneli, boynuzlu ve boynuzları ağaç
köklerine benzeyen, kıvrıkcık saçlı, azı dişlere
benzeyen bıyıklı, sarkık kulaklı olarak tasvir
edilir. Ağaç dallarına benzeyen boynuzlara sa-
hiptir bkz. Görsel 1 ve 2. Dolayısıyla tarihsel
seyirde adil bir Tanrı olarak karşımıza çıkan
ve insanlardan yalnızca kurban vermelerini
isteyen Erlik, böylece sosyal düzeni de sağ-
lamaya yönelik bir işlevi yerine getirmiş olur.
Belirtildiği gibi Türk anlatı geleneğinde ol-
dukça eski bir motif olan “çocuksuzluk” Er-
lik Han'ın insanlara verebileceği bir armağan
olarak da tasavvur edilmiştir. Üstelik onun
kağanları belirlemesi, bir başka deyişle devlet
işlerini nizama sokması Türk hakanlık sistemi
ve hakanın Tanrı tarafından seçilmiş olduğu
düşüncesi bağlamında hatırlanmalıdır. Bu se-
beple açık bir ifadeyle Erlik'in Tanrı, ihtimal
ki panteonda en güçlü varlık olduğu (geçmiş-
te) söylenebilir. Dolayısıyla Görsel 1 ve 2'de
yer alan “güneş baba” figürleri ağaç kökleri-
ne benzeyen boynuzlarıyla Erlik Baba'yı da
anımsatmaktadır.

Sibirya Türklerinin dünya görüşlerine
göre üzüt/abaası/üör'ler Orta ve Alt Dün-
ya'da yaşarlar ve hastalıklara sebep olurlar.
İnanışa göre Erlik'in tıpkı Şaman hastalığı-
na sebep olan ruhları seçilmiş Şamana gön-
dermesi gibi, kendisine kurban adamayan
insanlara da çeşitli hastalıklar ve felaketler
gönderir. Dolayısıyla Erlik, inanışa göre hiç-
bir sebep olmaksızın kötülük yapan bir Tanrı
değildir. Dolayısıyla tarihsel süreçte Tanrı'dan
şeytana dönüşen Erlik'e, nihayet bugün bil-
diğimiz Türk mitolojisinde saygısızca dav-
ranılır, ona adanan kurbanlar zayıf ve hasta
olurlar, kurbanların derisini asılı olarak bırak-
mayıp evlerine götürülür (ki bu panteon açı-
sından çok küçük düşürücü bir davranıştır),

asılan deriler dahi eski ve kötü nitelikte olur.
Erlik'in açgözlülüğünü azaltmak için kurban
kesim alanları çöp ve leşlerin olduğu yerler-
de kurulur. Bu sebeple hastalıkların kaynağı
olarak bilinen bir varlığın korkutucu olması
gerekirken, bu denli küçümseyici bir yakla-
şımın tasavvur edilmesi dinler tarihi açısından
çelişkilidir.

Şimdiye kadar ifade edildiği gibi Erlik
Han, Türk Mitolojisi tarihinde “tamamıyla”
kötü bir varlık değildir. Son dönemlerde kü-
çümsenmesine, kandırılmasına, dalga geçil-
mesine ve adının anılmaya dahi korkulması-
na rağmen, Sibiryaya sahası inanış, uygulama ve
anlatıları, mitolojinin her zaman böyle olma-
dığına dair derin izler taşımaktadır. Nitekim
“*Erlik gökten indirildikten sonra toprağa düştü*”
ifadesi, Erlik'in Tanrı tarafından gökten ko-
vulmasına, daha somut bir anlatımla tarihsel
süreçte panteonun değiştiğine dair bir anla-
tımdır. Fakat anlatı, aynı zamanda Erlik'in
göksel ve kutsal manasını yitirdiğini de anla-
tır. Bir başka deyişle mit, dinler tarihi açısın-
dan bir hakikati de böylelikle açık etmiş olur.
Çünkü mite ve mitolojiye dair metinler, bu-
günün bakış açısıyla değerlendirilmemelidir:
Tam aksine mitler, kendi dönemlerinde kut-
sallıkla anlatılan, insanların hayatlarını etraf-
larında inşa ettiği, çeşitli ritüel-pratik, inanış
ve uygulamalarla sürdürdükleri bütünsel bir
sistemdir. Dolayısıyla tarihin hangi dönemine
ait olursa olsun kutsal metinlerin kendi kut-
siyeti içerisinde değerlendirilmesi, mitolojik
bakış açısına daha uygundur.

Öte yandan Atalar kültürünün günümüz-
de bile bu denli kıymetli görüldüğü Türk ina-
nış sisteminde Erlik Han'ın “Ada” (Ata) veya
doğrudan “babam” olarak çağırılması hayret
vericidir. Bu durum yalnızca bir adlandırma-
dan ibaret olmayıp Erlik'in iyeleri yaratması,
çocuk kutunu vermesi, insanların canını al-
makla görevli olması, dünyanın bir kısmını
yaratmış olması da onun “şeytan” olarak de-
ğerlendirilmemesi için yeterlidir. Fakat Tanrı
olarak değerlendirmesi Türk kültürü açısın-
dan problemli gibi görünse de daha fazla veri

ışığında “Orta Dönem Türk Mitolojisi”nde mümkün görünmektedir. Bu durum, günümüzde “eski” olarak adlandırılan Türk Mitolojisinin daha eski dönemlerinde Erlik’in kutsal bir varlık olduğunu rahatça söylemek için yeterlidir.

Bu bilgiler ışığında Türk Mitolojisinin tarihsel portresini çıkarmak ve aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

1. Erken Dönem Türk Mitolojisi: Güneş baba²⁷ figüründen Erlik’in Tanrı olarak kabul edildiği döneme kadar.

2. Orta Dönem Türk Mitolojisi: Erlik Han’ın gökten düşerek Tanrı Ülgen’in baş Tanrı olduğu döneme kadar.

3. Geç Dönem Türk Mitolojisi: Tanrı Ülgen ve günümüzde bilinen Türk Mitolojisi.

Ancak ne yazık ki ilk iki dönemle alakalı veriler oldukça kısıtlı ve sorunludur. Nitekim Erken Dönem Türk Mitolojisine ait veriler genellikle kaya resimlerinden oluşmaktadır. Her ne kadar bu eserlerin Türkiye’de görsel baskılarının bir kısmı gerçekleştirilmiş olsa da, kaya resimlerinin anlattığı dünyayla alakalı net bir görüşe varılmamıştır.²⁸ Orta Dönem Türk Mitolojisine ait verilerin bir kısmı bu çalışmada sunulmuştur. Ancak bu dönemlerin başlangıç-bitiş tarihlerine ilişkin bir yorumda bulunmak henüz mümkün değildir. Son olarak bu verilerden yola çıkarak dünya mitolojisiyle alakalı “şimdilik” köken kaygısı gütmeyen yeni ve bütüncül çalışmalar gerçekleştirilebilir.

Kaynaklar

Alekseyev, N. A. (2013). *Türk Dilli Sibiryalı Halklarının Şamanizmi*. (Çev. Metin Ergun). Konya: Kömen Yayınları.

Aylmaz, Cengiz (2016). *‘Gobu’san’ın Gizemi (‘Kıpçaklar’a Giden Yol)*. Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları.

Anohin, A. V. (2006). *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*. (Çev: Zekeriya Karadavut ve Jannet Meyermanova). Konya: Kömen Yayınları.

Aydın, Nafiz (2013). *Büyük Sümerce Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bayat, Fuzuli (2004). *Türk Şaman Metinleri (Efsaneler ve Memoratlar)*. Ankara: Piramit Yayıncılık.

Bayat, Fuzuli (2017). *Kadim Türklerin Mitolojik Hikâyeler*. İstanbul: Ötügen Neşriyat.

Beydilli, Celal (2004). *Türk Mitolojisi: Ansiklopedik Sözlük*. Ankara: Yurt Kitap-Yayın.

Borovkov, A. K. (2002). *Orta Asya’da Bulunmuş Kur’an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)*. (Çev. Halil İbrahim Usta ve Ebülfez Amanoğlu). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Clauson, Sir Gerard (1964). “Early Turkish Astronomical Term”, *UAJ*, XXXV, 301-316.

Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.

Çirkin, Sergen (2019). *Güney Sibiryalı Arkeolojisi ve Şamanizm*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

de Vaan, Michiel (2008). *Etymological Dictionary of Latin and other Italic Languages*. Leiden&Boston: Brill.

Direnkova, Nadejda Petrovna (2014). *Altay ve Teleüt Türklerinde Şamanizm*. (Çev. Atilla Bağcı). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Eliade, Mircea (1964). *Shamanism, Archaic technique of Ecstasy*, (Translated from French by Williard R. Trask), New York: Pantheon Books.

Eliade, Mircea (1999). *Şamanizm*. (Çev. İsmet Birkan). Ankara: İmge Kitabevi.

Gürsoy-Naskali, Emine (2015). *Altay Destanı Maaday-Kara*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Harva, Uno (2014). *Altay Panteonu*. (Çev. Ömer Suveren). İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

Holmberg, Uno (1964). *The Mythology of All Races: Finno-Ugoric, Siberian (Vol. IV)*. New York: Cooper Square Publishers Inc.

(27) Güneş Tanrı denemesinin sebebi ilgili dönemlerde bugünkü bildiğimiz anlamda “Tanrı” kavramının henüz oturmamış/gelişmemiş olmasından ileri gelmektedir. Antik Medeniyetlerde Dünyanın Sonuyla İlgili Gelişmeler adıyla hazırlanmakta olan çalışmamızda bu konuya detaylı olarak yer verilecektir.

(28) Bu konuda derli toplu yazılmış tek çalışma Esther Jacobson’a aittir ve dini “geyik Tanrıça” etrafında açıklamıştır. Pek çok açıdan yeniden ele alınması gereken bir yaklaşıma sahiptir.

Hoppál, Mihály (2019). *Avrasya'da Şamanlar*. (Çev. Bülent Bayram ve H. Şevket Çağatay Çapraz). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Jacobson, Esther (1993). *The Deer Goddess of Ancient Siberia: A Study in the Ecology of Belief*. Leiden: E. J. Brill.

Kalafat, Yaşar (1995). *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnancının İzleri*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.

Ksenefontov, Gavriil Vasilyeviç (2011). *Yakut Şamanlığı*. (Çev. Atilla Bağcı). Konya: Kömen Yayınları.

Lessing, Ferdinand D. (2003). *Moğolca Türkçe Sözlük*. 1 (A-N). (Çev. Günay Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Lessing, Ferdinand D. (2003). *Moğolca Türkçe Sözlük*. 1 (A-N). (Çev. Günay Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Lessing, Ferdinand D. (2003). *Moğolca Türkçe Sözlük*. 2 (o-c (Z)). (Çev. Günay Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Livingstone, E. A. (1997). *The Oxford Dictionary of the Christian Church*. New York: Oxford University Press.

Lvova, E. L. ve diğerleri (2013a). *Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri 1 (Kâniat ve zaman – Nesnelere Dünyası)*. (Çev. Metin Ergun). Konya: Kömen Yayınları.

Lvova, E. L. ve diğerleri (2013b). *Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri 2 (İnsan ve Toplum)*. (Çev. Metin Ergun). Konya: Kömen Yayınları.

Lvova, E. L. ve diğerleri (2013c). *Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri 3 (Simge ve Ritüel)*. (Çev. Metin Ergun). Konya: Kömen Yayınları.

Oxford Latin Dictionary (1968). Londra: Clarendon Press.

Ögel, Bahaeddin (2014). *Türk Mitolojisi I. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ölmez, Mehmet (2015) (haz.). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları: Metin-Çeviri-Sözlük*. Ankara: BilgeSu Yayınları.

Polat, İrfan (2020). *Türk Masal ve Efsanelerinde Olağanüstü Güçler ve Varlıklar: Türkiye Sahasının Demolojisi ve Diabolojisi*. İstanbul: Selenge Yayınları.

Potapov, Leonid Pavloviç (2014). *Altaylılar: Etnik Yapıları ve Kültürel Varlıkları*. (Çev. Atilla Bağcı). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Potapov, Leonid Pavloviç. (2012). *Altay Şamanizmi*. (Çev. Metin Ergun). Konya: Kömen Yayınları.

Powell, John Wesley (Ed.) (1888). *Sixth Annual Report of the Bureau of Ethnology to the Secretary of the Smithsonian Institution*. Washington: Government Printing Office.

Prokofyeva, Yekaterina Dmitriyevna (2014). *Sibirya Halklarının Şaman Kostümleri*. (Çev. Atilla Bağcı). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Radloff, Wilhelm (1956). *Sibiryadan I-II*. (Çev. Ahmet Temir). İstanbul: Maarif Basımevi.

Radloff, Wilhelm (2008). *Türklük ve Şamanlık*. (Çev. A. Temir, T. Andaç ve N. Uğurlu). İstanbul: Örgün Yayınevi.

Roux, Jean Paul (1998). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. (Çev. Aykut Kazancıgil). İstanbul: İşaret Yayınları.

Roux, Jean Paul (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. (Çev. Aykut Kazancıgil). İstanbul: Kabalıcı Yayınları.

Roux, Jean Paul (2022). *Türk Mitolojisi*. Ankara: BilgeSu Yayınları.

Rozwadowski, Andrzej (2014). "In Search of Shamanic Themes in Easter Siberian Rock Art (Sakha/Yakutia Republic). *Shaman*, 22 (1-2), 97-118.

Somuncuoğlu, Servet (2011). *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*. İstanbul: At-Ok Yayınları.

Şeroşevsky, V. L. (2019). *Saka Yakutlar*. (Çev. Arif Acaloğlu). İstanbul: Selenge Yayınları.

Tekin, Talat (2017). *İrk Bitig: Eski Uygurca Fal Kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Toth, Alfred (2007). *Etymological Dictionary of Hungarian (EDH)*. Hague: Mikes International.

Valpy, F. E. J. (1828). *An Etymological Dictionary of the Latin Language*. Londra: Baldwin and Co; Longman and Co, G. B. Whittaker.